

VISOKI IN POZNI SREDNJI VEK TER NOVI VEK

11. in 19. stoletje

dr. Tomaž Nabergoj, kustos za visoki in pozni srednji vek

Vir: Tomaž Nabergoj (ur.): Stopinje v preteklost. Zakladi iz zbirk Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2006.

Medieum aevum! Srednji vek! Svet, ki nam je v vsakdanjih predstavah tako blizu in hkrati tako daleč. Doba, ki zajema čas približno od leta 500 do 1500: **od razkroja rimskega cesarstva do velikih odkrivanj novih morij in celin.** To nadvse raznoliko obdobje evropske zgodovine, navadno razdeljeno v zgodnji, visoki in pozni srednji vek, so po krivici označili za »prehodno dobo« med starim in novim vekom, pogosto pa celo za temno obdobje, »mračni srednji vek«. Vendar se je v tem času preoblikovala stara, iz prazgodovinskih kultur zrasla antična civilizacija, ki je težišče svoje zahodne, latinske polovice iz Sredozemlja prenesla v osrčje celine, proti severu in vzhodu, iz vzhodne, grške polovice pa je nastal bizantinski imperij. Na temelju krščanstva in z močjo barbarskih ljudstev se je v 2. tisočletju razvila Evropa narodov in držav, ki so kljub v marsičem različnim identitetam in medsebojnim spopadom vzpostavljali nov, evropski red, z renesanso kulture in humanizmom bistveno razširili obzorja srednjeveškega duha ter v novem veku prevzeli glavno politično in gospodarsko vlogo v svetu.

Ozemlje sedanje Slovenije je imelo v teh dogajanjih svoj specifičen, izrazito prehodni geografski položaj – med Sredozemljem, Panonsko nižino, Alpami in Balkanskim polotokom – in zato tudi poseben pomen. V srednjem veku so se tu, v jugovzhodnem koncu nemške države, srečevali štirje svetovi: romanski svet z Benetkami in Oglejem na jugozahodu in Ogrska na severovzhodu; germanski svet s Salzburgom in drugimi središči na severu oziroma severozahodu ter slovanski svet na vzhodu oziroma jugovzhodu. Zato je dediščina tega obdobja raznovrstna in kaže vplive različnih kultur in okolij. Po madžarskih vpadih v 9. in delno 10. stoletju je velika večina slovenskega ozemlja prišla v okvir srednjeveške nemške države. Nastal je obrambni sistem mejnih krajin (Podravska, Savinjska, Kranjska in Istrska marka), v katerih je bil uveden fevdalni red, v njegovem okviru pa so maloštevilni visoki posvetni in cerkveni fevdalci od vladarja dobili teritorialna zemljiška gospostva. Do druge polovice 11. stoletja se je ta proces končal in postal osnova za nadaljnji politični in gospodarski razvoj slovenskih dežel. Te so bile na eni strani povezane z Italijo in Jadranskim morjem, kar se je kazalo v

cerkvenoupravni pripadnosti oglejskemu patriarhatu (do Drave) in velikih posestih patriarha v slovenskih deželah. Na drugi strani so v okviru nemškega Svetega rimskega cesarstva velike fevdalne posesti dobili nemški gospodje: škofije Freising, Bamberg in Briksen, nadškofija Salzburg, ki je bila cerkvenoupravno pristojna za ozemlje severno od Drave, ter grofje Andeški, Traungauci, Spanheimi, Babenberžani, Goriški, Habsburžani in drugi. **Okoli leta 1300 so bile že izoblikovane dežele Štajerska, Koroška in Kranjska** z ustaljenimi mejami in z deželnim knezom na čelu. Ob koncu 13. in v 14. stoletju so si to ozemlje pridobili Habsburžani, ki so razširili svoje posesti do Jadranskega morja (leta 1382 so dobili Trst) in po izumrtju Goriških grofov leta 1500 podedovano posest izoblikovali v novo deželo, Goriško. S tem je slovensko ozemlje skoraj v celoti pripadlo habsburškim dednim deželam, le Prekmurje je tedaj še spadalo v okvir ogrske države, Beneška Slovenija na zahodu pa pod oglejski patriarhat (do leta 1420) oziroma potem pod Beneško republiko. Beneški dož je imel od druge polovice 13. stoletja naprej oblast tudi nad istrskimi mesti Koprom, Izolo in Piranom ter njihovim slovenskim zaledjem.

V srednjem veku se je v mnogih potezah izoblikovala kulturna krajina, kakršno poznamo danes, predvsem z obsežnim krčenjem gozdov in širjenjem obdelovalne zemlje s sistemi poljske razdelitve. Z napredkom v kmetijstvu in agrarno kolonizacijo je postopno naraščalo tudi prebivalstvo. Nastala je velika večina agrarnih naselij ter omrežje srednjeveških mest in trgov, ki se je kljub spremembam v industrijski in moderni dobi tudi ohranilo do danes.

Preostanki iz teh stoletij so v glavnem materialni, pisni (arhivski) in likovni (sl. 54). Z njimi se ukvarjajo različne stroke: arheologija, zgodovina, umetnostna in stavbna zgodovina, historična geografija, literarna zgodovina in druge. Izmed materialnih virov se je v večji meri ohranila sakralna stavbna dediščina, predvsem cerkve in samostani s freskami in kamnito plastiko, slabše so se zobu časa, vojnim vihram in prezidavam upirali gradovi, stolpi in obzidja ter mestne hiše in palače. Pogosto pa so slabo in le nepopolno ohranjeni predmeti vsakdanjega življenja.

Iz teh obdobij Narodni muzej Slovenije v svojih arheoloških zbirkah hrani najdbe z različnih najdišč. Največ jih je z Otoka pri Dobravi na Dolenjskem, kjer so raziskave v letih 1967–84 odkrile ostaline srednjeveške urbane naselbine, v poznem srednjem veku imenovane **Gutenwert** (sl. 55). Sklopi gradiva in posamične najdbe pa izhajajo predvsem z gradov in utrd, tudi iz starih mestnih jeder ter iz rek, na primer Ljubljance in Krke. Muzej jih je pridobil bodisi z zaščitnimi in sistematičnimi arheološkimi

raziskavami, sondiranji terena in potopi, bodisi od zasebnikov, ki so jih našli naključno ali z iskalci kovin (detektorji) oziroma pri potapljanju. Precej predmetov iz srednjega in predvsem novega veka pa v svojih kulturnozgodovinskih zbirkah hrani tudi Oddelek za zgodovino in umetno obrt Narodnega muzeja Slovenije. Muzej jih je v desetletjih svojega obstoja pridobil kot darila in volila ali z nakupi.

V arheoloških zbirkah med predmeti iz teh obdobjih sicer ni veliko zelo dragocenih primerkov ali celo zakladov. Vzrokov za to je več. Prvi tiči v razvoju arheologije na Slovenskem, ki se je pred 2. svetovno vojno in še po njej dolgo posvečala le raziskavam t.i. arheoloških obdobjih, to je prazgodovini, rimski dobi in zgodnjemu srednjemu veku. Raziskovanje poznejših obdobjih, to je časa od 11. stoletja naprej, je prepuščala drugim strokam, predvsem zgodovini, umetnostni zgodovini in etnologiji. Gradov in drugih utrd, cerkev in samostanov (sl. 56) ali npr. mestnih obzidij razen redkih izjem ni raziskovala načrtno in celostno, ampak le v okviru spomeniškovarstvenih raziskav, prav tako se skoraj ni ukvarjala z materialno kulturo vsakdanjega življenja. To nazorno kažejo zbirke muzejev marsikje po Sloveniji. Razmere so se začele spreminjati šele v zadnjem desetletju 20. stoletja z razvojem stroke in novimi raziskavami.

Drugi razlog za »pomanjkanje zakladov« v primerjavi z muzeji v nekaterih drugih državah je v zgodovinskem razvoju slovenskega ozemlja, s čimer je povezano tudi nastajanje muzejskih zbirk. Slovenci do nedavna nismo imeli svoje države, na Slovenskem ni bilo sedežev vladarskih dinastij, zato nimamo zakladnic s kronami in drugimi regalijami, niti ne starih zbirk orožja, umetnin, knjig, finega posodja, oblačil ali luksuzne opreme, kakršna je bila značilna za vladarske dvore in na njih delujoče družbene elite evropskega srednjega in novega veka. Podobno velja za sakralno dediščino. Še največ takšnih predmetov, posebno liturgičnega posodja, relikviarjev, bogoslužnih oblačil in knjig se je ohranilo v cerkvah in samostanih, čeprav so jih kar nekaj oropali Turki ali pa je dragocenosti za svoje potrebe zasegla država. Pač, tudi na slovenskem ozemlju so v okviru srednjeveškega cesarstva delovale plemiške rodbine, nekatere nadregionalno in celo državno pomembne, na primer Spanheimi, Andeški, Višnjegorski, Turjaški, Ortenburžani, Ptujski in seveda najpomembnejši, grofje Celjski. Luksuzni predmeti iz plemenitih kovin in dragih kamnov, npr. razkošno pivsko posodje, darila vladarjev in knezov, uvoženo eksotično blago in novotarije iz daljnih dežel, svetinjice in spominki iz romarskih krajev, redke knjige, dragocene obleke in nakit po zadnji modi, sodobno orožje in statusna bojna oprema so bili sestavni del njihovega vsakdanjika in praznika.

Tudi nižje plemstvo je zmoglo živeti razkošno, kakor ob koncu 15. stoletja v svojih popotnih dnevnikih po naših krajih opisuje oglejski pisar Paolo Santonino. Za pozni srednji vek in novi vek pa nam materialno kulturo izbrane dobe nasploh razkrivajo predvsem plemiški ali meščanski zapuščinski inventarji in oporoke; premoženjsko stanje odstira hkrati tudi duhovne horizonte posameznikov oziroma njihove dobe. A rodbine so pomrle ali se odselile in s seboj odnesle, kar je bilo dragocenega, drugo so si vzeli, spremenili ali uničili novi lastniki njihovih posesti, če že ni bilo požarov, vojn, turških vpadov in kmečkih uporov. Številni gradovi in dvorci so bili v stoletjih razrušeni in razvaljeni, nekateri prezidani, drugi prepuščeni zobu časa ali celo stihiji neracionalnih, ideološko obremenjenih vrednotenj v 2. svetovni vojni in v letih po njej. Ostali so večinoma goli zidovi – spomeniki (sl. 57). In zgodbe: o hudobnih graščakih in ubogih tlačanih, o lepih kraljičnah in strašnih zmajih, o uročenih gradovih in kačah, ki še zdaj čuvajo njihove zaklade. Pa **najbolj kraljevska vseh zgodb, razširjena v številnih različicah: o kralju Matjažu, zaščitniku Slovencev**, ki kot kralj Onstranstva spi v gorski votlini skupaj s svojimi vojaki in se bo ob pravem času vrnil na pomoč svojemu ljudstvu. V kateri votlini s kadmi, polnimi zlata, pa čaka Matjaž, da zazvoni zlati zvon in pride čas, ne ve nihče več.

Tretji razlog za to, da arheologija ne odkrije prav veliko dragocenih predmetov ali celo zakladov iz omenjenih obdobj, je narava in vrsta arheoloških najdb, kakršne navadno odkrijejo raziskave kjer koli po svetu. Večinoma gre za drobne predmete iz vsakdanjega življenja, pogosto le delno in slabo ohranjene, za predmete, ki so bili zaradi krhkosti že v času uporabe uničeni ali zavrženi in zato takrat niso veljali za posebne dragotine. Tako so npr. med večletnimi arheološkimi izkopavanji na Starem gradu nad Celjem, kjer je bil sedež grofov Celjskih, izkopali ogromno lončenih črepinj, predvsem kuhinjskega in namiznega posodja, tudi precej pečnic. Kovinskih predmetov pa je bilo zelo malo, npr. od srednjeveškega orožja razen različnih osti le en sam zaključek nožnice meča ... Žal niso odkrili ničesar, kar bi bilo del kakega družinskega zaklada, npr. takšnega, kakršnega je v času fajde med Celjskimi in Habsburžani (1437–43) z vozom poslal Friderik II. Celjski z Žovneka v Celje. Kot poroča *Celjska kronika*, so habsburški vojaki pri Žalcu prestregli voz »in našli tam mnogo dragocenosti, zlata, srebra in denarja in so si vse razdelili med seboj«. Sploh na Slovenskem doslej poznamo en sam pravi »graški zaklad«, tistega iz Predjame. Ob prenovi gradu v 90. letih 20. stoletja so arheologi v kleti izkopali srebrne in pozlačene predmete, izdelane verjetno v eni od beneških zlatarskih delavnic v drugi polovici 16. stoletja: dva keliha, dva svečnika, tri kozarce, kajfež za ugašanje sveč, solnico in figurico mlina na veter, ki ga je poganjala voda.

Z minevanjem stoletij ob vseh družbenih, političnih, etničnih, verskih in še kakšnih spremembah na slovenskem ozemlju so se dodobra spreminjale tudi navade in pojmovanja vsakokratnih prebivalcev. Krščanstvo je predrugačilo onstranstvo in dotlej veljavni panteon, razveljavilo je stari, ciklični red sveta in določilo človeku nov smisel (sl. 58). S tem se je bistveno spremenila tudi materialna dediščina preteklih dob, ki jo odkriva in preučuje arheologija in ki je zastopana v muzejskih zbirkah. To velja posebno za pogrebne navade, za kulte in čaščenja. S pokristjanjenjem so Karantanci, Karniolci in drugi slovanski rodovi morali opustiti svoje kraje in načine pokopa, prenehali so prilagati različne predmete pokojnikom v grobove, kakor je bila od davnine navada in kakor so počela ljudstva na našem ozemlju že v prazgodovini in antiki. Kulturna brezna v drobnozemlju, ki so jim ljudje iz roda v rod darovali kupe dragocenosti, svete kraje, na katerih so se z darovi zaobljubljali božanstvom, ali reke, v katere so votivno odmetavali različne predmete, so zamenjale cerkve, kapele in romarski kraji. Vseeno so se pod plaščem edine resnične in prave vere marsikateri poganski običaji v prazničnem letu Slovencev, v njihovih šegah in navadah ohranjali še v 19. in celo 20. stoletje.

Zaradi specifičnosti ohranjenih virov je podoba dragocenosti iz srednjega in novega veka, kakor jo uzremo v muzejskih vitrinah, tako zelo neenakomerna. Pojem zaklad v tistem splošnem, ne izvornem pomenu besede postane relativen: kar ni bilo dragoceno po svojem materialu ali tehniki izdelave ali okrasju, pa je za človeka lahko bilo takšno po svojem simbolnem pomenu. Za nas pa so dragoceni tudi tisti predmeti in skupine predmetov, ki nam na novo osvetlijo življenje v srednjem in novem veku oziroma ki nam pokažejo tiste njegove strani, o katerih druge vrste virov, npr. listine, pečati, napisi in slikarije, molčijo.

Uporabljena literatura

- GUŠTIN, M. (ur.) 2001, *Srednjeveško Celje*. – Archaeologia historica Slovenica 3, Ljubljana.
- GUŠTIN, M. in K. K. PREDOVNIK 1994, Zu den mittelalterlichen und neuzeitlichen archäologischen Forschungen in Slowenien. – *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 10, Wien, 41–49.
- GUŠTIN, M. in K. PREDOVNIK (ur.) 1997, Drobcji nekega vsakdana. – Archaeologia historica Slovenica 2, Ljubljana.
- LOŽAR-ŠTAMCAR, M. (ur.) 1995, *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*. – Ljubljana.
- LOŽAR, R. 1939, Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. – *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 20, Ljubljana, 180–225.
- ŠRIBAR, V. in V. STARE 1981, *Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi. Arheološka pričevanja o nastajanju slovenskih mest*. – Ljubljana.